

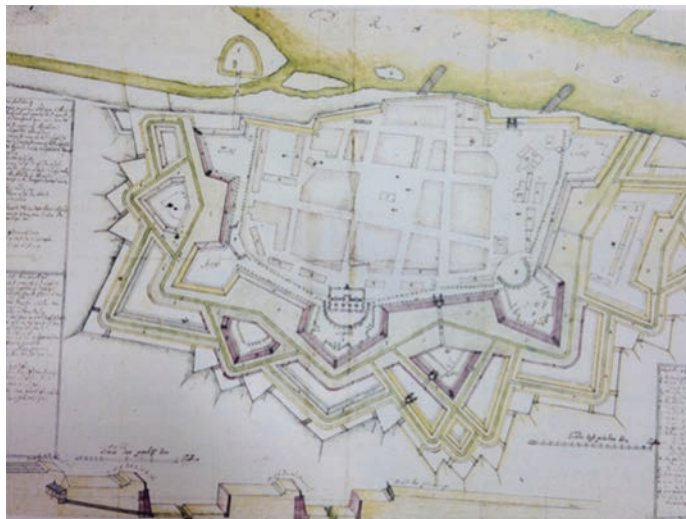
Izgradnja osječke vojne utvrde – Tvrđe

Osijek je oslobođen tijekom rata koji je uslijedio nakon neuspjele opsade Beča 1687. godine nakon 161 godine osmanlijske okupacije. Habsburška vlast odmah je uvidjela važnost grada na Dravi kao vojnog i utvrđenog središta te je na mjestu bivšeg turskog grada i utvrde, neposredno nakon oslobođenja, započela obnavljati postojeću osječku utvrdu, na čijim će temeljima u potonjem stoljeću izgraditi novu vojnu utvrdu – Tvrđu. Prve godine vladavine Habsburgovaca obilježene su uglavnom obnovom utvrde drvetom, kojim je taj kraj obilovao, a od drugog desetljeća 18. stoljeća trajala je izgradnja potpuno novog utvrđenja od kamena i opeke te je u potonjim desetljećima nastala Tvrđa, doduše stiješnjena u svojim zidinama sve do propasti Austro-Ugarske Monarhije kada su prestali vrijediti njezini zakoni.

Premda su joj prije gotovo stoljeća uklonjene fortifikacije, točnije od 1924. do 1926., ostaci bastiona i utvrde kao i bivši vojni objekti svjedoče o nekadašnjem vojnom značenju Tvrđe. Danas je relikut tkan u tkivo i mrežu grada, njegov najstariji dio i barokni spomenik. Tvrđa je, međutim, bila više od same vojne utvrde i kompleksnog skupa fortifikacija, vojnih objekata i vojne posade. Ona je grad kako danas, tako i u 18. stoljeću, premda su joj se uloga i utjecaj značajno promijenili. Kao grad-utvrda u kojoj se nalazio Unutarnji grad, ostvarila je ključan utjecaj na ukupan razvoj, strukturu i izgled Osijeka u 18. stoljeću, vremenu kada je napravljen temelj grada kakvog danas poznajemo. Ovaj rad bavi se izgradnjom vojne utvrde u 18. stoljeću, koja je trajala više desetljeća u nekoliko faza, te konačnim izgledom Tvrđe nakon završetka izgradnje.

Radovi na obnovi osmanlijske utvrde

Ulaskom u Osijek 29. rujna 1687. carska je vojska zatekla djelomično razrušenu, ali još uvijek postojeću osmanlijsku utvrdu. S obzirom na to da je u to vrijeme rat između Habsburga i Osmanlija bio u punom zamahu, obnova strateških mjesta i utvrda u blizini bojišnice bila je na visokom mjestu prioriteta habsburške vlasti. U slučaju Osijeka prvenstveno se radilo o dovođenju postojeće utvrde u minimalnu razinu funkcionalnosti zbog neposredne ratne opasnosti, premda njezino stanje nije ni približno zadovoljavalo onodobne napredne fortifikacijske

Izvjestajno - projektni plan Tvrđe iz 1715.

standarde.¹

Nakon ulaska vojske u grad sastavljen je izvještaj koji je poslan Dvorskom ratnom vijeću, a u njemu se navodi da su potrebni određeni radovi da bi utvrda mogla primiti oko 3.000 vojnika. Popravak utvrde zajedno su financirali Dvorsko ratno vijeće i Dvorska komora, a nadzor nad obnovom povjeren je inženjeru Megriniju. Tijekom 1687. i 1688. provode se radovi na osposobljavanju postojeće utvrde. Iz 1688. godine datiraju sačuvani planovi osječke Tvrđe (Vitek, 2004: 95–97). Autor prvog plana, prema svemu sudeći, bio je inženjer Megrini, a sastavljen je iz dva dijela i prikazuje postojeće stanje te planirane izmjene da utvrda najbrže bude osposobljena u slučaju mogućega austro-turskog rata na ovim prostorima (Ilijanić, Mirković, 1979: 92). Drugi plan izradio je inženjer Beaulaincourt koji, polazeći od zatečenog stanja, predviđa nužnost gradnje tvrđavskog roga u produžetku gradskih zidova prema istoku kao najslabije točke obrane. Također,

1 Umijeće gradnje utvrđenja u 17. stoljeću doseglo je svoj vrhunac u koncepcijama velikog francuskog inženjera Sebastiena Le Prestrea de Vaubana. Utvrđenja koja je on sagradio bila su izrazito učinkovita te su zahtijevala organizaciju novih vojnih jedinica, tehnika i taktika kojima je prvenstveni zadatak bio probijanje i osvajanje tih utvrđenja. Njegov koncept gradnje predstavljao je određeni europski standard tijekom druge polovine 17. i 18. stoljeća, a temeljio se na zvjezdolikim utvrđama s bastionima, opkopima, revelinima i drugim fortifikacijskim elementima (Griffith, Dennis, 2006: 5).

predlaže popravak postojećih gradskih zidova i izgradnju osam bastiona, ali ne predviđa promjene postojećeg stanja unutar gradskih zidova (Mažuran, 1996a: 8).

Car Leopold I. je 1688. godine zadužio generala grofa Aspremonta da vodi radove vezane za obnovu osječke utvrde (Mažuran, 2000: 69). Za ukupne radove popravaka tada je predviđen iznos od 12 000 forinti, od kojih je pola trebala snositi Dvorska komora (Ilijanić, Mirković, 1979: 93). O izvedbi radova, kao i lošoj situaciji na terenu uslijed ratnih zbivanja, govori podatak da se general Aspermont žalio Dvorskom ratnom vijeću na nedostatak kolica potrebnih za gradnju (Vitek, 2004: 98) te je u nekoliko navrata tražio da mu se hitno pošalje u Osijek 2 000 kolica i drugih potreština (Mažuran, 1996a: 4). Tijekom travnja 1688. godine radovi obnove su uznapredovali pa se javila potreba za dodatnim novcem, kao i za stručnjacima - posebice inženjerima i podinženjerima. U svibnju te godine general Aspermont javlja Dvorskom ratnom vijeću da je planirani popravak utvrde dovršen, ali da nedostaje novca za uređenje mostova, kao i za daljnje utvrđivanje grada (Vitek, 2004: 98). Za te je radove general Caprara posebno tražio novac (Ilijanić, Mirković, 1979: 93).

O obujmu i kvaliteti radova na utvrđi svjedoči 1689. godine pukovnik Löffelholz koji je opisao da je utvrda u Osijeku još uvijek pretežito ruševna (Ilijanić, Mirković, 1979: 93). Osim njega, o radovima i stanju utvrde govore i izvještaji iz 1690. godine iz kojih se saznaje da se objekti koji su izgrađeni 1688. godine urušavaju. Gotovo istodobno s tim opisima nastao je i novi plan izgradnje Tvrđe koji je izradio već spomenuti inženjer Megrini. Plan prikazuje obrise nekadašnjeg turskog Osijeka te do tada obnovljene utvrde. Uočava se da radovi na podgrađu još nisu započeli te da je napravljeno tek skromno pojačavanje gradskih zidina. No, zanimljiv je prikaz radova koji su se odvijali na izgradnji tvrđavskog roga (Vitek, 2004: 99).

Obilježje provedenih radova

Radovi na utvrđi provedeni od 1688. do 1690. godine predstavljaju prvu fazu oblikovanja Tvrđe i vezani su za popravak postojeće, osmanlijske utvrde. Jedina fortifikacijska novina koja je uklopljena u daljnju izgradnju utvrde je izgradnja istočnog tvrđavskog roga. Budući da je to bilo prvenstveno privremeno rješenje nametnuto okolnostima i hitnosti utvrđivanja Osijeka zbog konstantne ratne opasnosti, ta faza nije ostavila značajnog traga na izgled utvrde iz drugog desetljeća 18. stoljeća. Međutim, ipak je tada donesena bitna odluka vezana uz odustajanje od oštrog razgraničenja od osmanlijskog nasljeđa i gradnje potpuno nove utvrde. Ta je odluka rezultirala unaprijed

Izvještajno - projektni plan Tvrđe iz 1721.

određenom veličinom utvrde kao i njezinom nepravilnom položaju (Vitek, 2005: 165). Time je zadržan kontinuitet osnovnog položaja i strukture grada od srednjega vijeka jer su ih Osmanlije, također, zadržale nakon okupiranja grada u prvoj polovici 16. stoljeća (Mažuran, 1974: 9).

Druga faza – novi fortifikacijski sustav

Istodobna izvješća Guida von Starhemberga i Ludwiga Badenskog o mogućnosti ponovnog pada Osijeka pod osmanlijsku okupaciju, kao i činjenica da su ga Osmanlije od 30. listopada do 6. studenoga 1690. opsjedale, podigli su razinu svijesti o važnosti i hitnosti obavljanja značajnijih radova na utvrđenju grada. Tada je iz Osijeka u Beč ponovno poslan plan s troškovnikom i molbom za slanje građevinskih materijala, alata i potrebnih obrtnika te palisada i letvi potrebnih za rad (Ilijanić, Mirković, 1979: 93). Tako su 1690. u Osijek iz Pešte stigli inženjeri Mathias von Kayserfeld i Berseti te tako započinje druga faza vezana za izgradnju nove utvrde. Uz zadržavanje postojeće strukture, u ovoj fazi izgradio se potpuno novi fortifikacijski sustav temeljen na izgradnji novih zidova (Vitek, 2005: 162 – 163).

Radi izgradnje utvrde krajem 1690. dolaze radnici s potrebnim alatom i materijalom. Kao radna snaga u Osijek su upućeni i hajduci² na čelu s grofom Batthanyem, a financiranje radova preuzela je Dvorska komora. Iz te druge faze sačuvana su četiri plana i Kayserfeldov izvještaj

² Upućen je i poziv generalu Gabrijelu Vechiju da organizira sigetske, šikloške i pečuške husare kao ispomoć gradnji utvrde u Osijeku. (Mažuran, 2000: 47)

iz 1691. Prvi plan prikazuje osječku utvrdu s četirima vratima i tvrđavskim rogom koji je projektiran još 1688. i nastavlja se na osmanlijsku utvrdu uz jednu novost u odnosu na prijašnje planove - odustaje se od utvrđenog osmanlijskog podgrađa (Vitek, 2000: 100 – 101). Drugi plan, kojem je autor sam Kayserfeld, donosi daljnja utvrđenja i fortifikacije utvrde kao i krunske utvrde na lijevoj obali Drave (Lentić-Kugli, 1977: 177). Treći i četvrti plan odstupali su značajno od prva dva jer su se temeljili na izgradnji potpuno nove utvrde. Primjerice, četvrti plan predstavlja utvrdu čiji je izgled u skladu s najnaprednijim onodobnim graditeljskim dostignućima. Predviđena je izgradnja pravilne poluzvezdolike, vaubanovske utvrde. Taj plan nastao je na prijedlog Ludwiga Badenskog, ali nije prihvaćen jer bi zahtijevao prevelika novčana sredstva i velike radove koji nisu bili mogući s obzirom na ratne okolnosti (Vitek, 2004: 101 – 102).

Kayserfeldov drugi plan i izvještaj usvojeni su u Beču 1691. te je poslan dopis kojim se nalaže da se obnova utvrde povjeri upravo njemu. Odluku su uslijedile pripreme za značajne građevinske pothvate te je Dvorska komora u Osijek poslala zidare i tesare, a nakon njih brodovima i građevinski materijal potreban za radove. U svrhu financiranja planiranih radova odobren je iznos od 20 000 forinti (premda je za ukupne planirane radove trebalo još toliko). Najintenzivniji radovi bili su na skretanju toka Drave, a na izgradnji utvrde radilo je 3000 ljudi. Unatoč tome, Kayserfeld je neprestano tražio više radnika, kao i građevinskog materijala. U to se vrijeme u Osijeku nalazilo nekoliko inženjera pa tako već spomenuti Beaulaïcourt te Cornero, Dörk i Vamberg³, što svjedoči o značajnom obujmu radova koji su izvođeni (Ilijanić, Mirković, 1979: 95). Iste je godine u proljeće preseljeno stanovništvo iz predgrađa zapadno od gradskih zidova te nastaje nova gradska cjelina, Gornji grad. Time je stvoren uvjet buduće nesmetane izgradnje vojne utvrde (Mažuran, 1996a: 9).

Unatoč prihvaćenom planu temeljni su problemi i nadalje bili logističke naravi, kronično je i dalje nedostajalo novca i radne snage. Tijekom cijele 1691. Kayserfeld se više puta žalio Dvorskom ratnom vijeću na lokalne vojne zapovjednike te na crkvene dostojanstvenike koji su ignorirali zahtjeve za davanje radne snage. Nesuglasice koje su nastale između Dvorskog ratnog vijeća, Dvorske komore, Unutarnjoaustrijske komore i susjednih prekodravskih ugarskih županija umalo su dovele do obustave radove na utvrdi (Vitek, 2004: 103 – 104).

Ludwig Badenski izvještava o katastrofalnom

3 Dvorsko ratno vijeće odobrilo ih je kao pomoćnike Kayserfeldu. (Mažuran, 2000: 48)

stanju osječke utvrde, ali ističe njezinu važnost i znatna sredstva koja su do tada već uložena. (Vitek, 2004: 103–104). Stoga su radovi ipak nastavljeni te se krajem 1691. i tijekom 1692. naglasak stavlja na izgradnji objekata unutar utvrde. Uz drvene vojarne, koje su bile potrebne za smještaj vojne posade koja se u to vrijeme nalazila u tvrđavskom rogu i okolnim selima, radilo se i na izgradnji pontonskog mosta i popravku već iskopanih grabišta te na jugoistočnom bastionu. Uz te radove, Kayserfeld je namjeravao proširiti zidove utvrde. U to vrijeme je Dvorsko ratno vijeće poslalo novac i za izgradnju barutane (Vitek, 2004: 104 – 105). Radovi su dobili snažniji zamah zbog većih dostupnih novčanih sredstava pa je tako Kayserfeld 1692. utrošio oko 68.000 forinti (Ilijanić, Mirković, 1979: 96).

Sljedeći korak izgradnje trebao se odvijati prema novom Kayserfeldovom planu iz 1693., a njegova je posebna vrijednost u tome što je prvi puta prikazana unutrašnja urbana struktura utvrde, uz detaljnu legendu. Ucrtan je novi raspored ulica u kojem je vidljivo nastojanje primjene baroknog planiranja i uspostavljanje ortogonalnog sustava, uz djelomično prilagođavanje postojećem sustavu ulica (Gačina, Ivanković, 1996: 19). Još jedna od novosti tog plana je izostanak ucrtanih planova na otoku i lijevoj obali Drave, dok su projektirani revelini pred prolazom u tvrđavski rog i Novim vratima (Vitek, 2004: 105 – 106). Ucrtane su i planirane lokacije za vojne objekte: zgradu Glavne straže, „udobne vojarne“, skladište namirnica i dvije barutane. Većina tih zgrada bila je smještena neposredno uz zidine. Ovaj plan rasporeda vojnih zgrada, uz određene izmjene pojedinih objekata, kasnije je i ostvaren. Time je formirana prostorna struktura vojnih objekata prema modernim principima unutar utvrde koji su činili ovojnicu uz zidove (Gačina, Ivanković, 1996: 19). Naime, prema Vaubanovoj standardizaciji vojarne smještene su uz sam zid „kako bi vojnici bili što bliže svojim radnim mjestima“ (Griffith, Dennis, 2006: 49). Osim plana utvrde Kayserfeld je izradio i plan izgradnje mosta od Osijeka do Darde, čiji bi troškovi izgradnje iznosili čak 600 000 forinti (Mažuran, 2000: 49). Imajući na umu da je Habsburška Monarhija tih godina bila prisiljena ratovati na dvije strane, protiv Francuske i protiv Turaka Osmanlija, i uzdržavati dvije velike vojske što je tražilo goleme novčane izdatke (Duffy, 1985: 236) pa zbog toga ovako izrazito skupi projekt zasigurno nije dolazio u obzir.

Obilježje druge faze izgradnje

Nakon smrti Kayserfelda 1693. u borbama kod Beograda radovi na osječkoj utvrdi gotovo su u potpunosti obustavljeni jer je prestao dotok novca za izgradnju (Mažuran, 2000: 49). Tako je završena druga faza izgradnje osječke utvrde. Obilježilo ju je postupno stvaranje potpuno nove utvrde, dovršenje istočnog tvrđavskog roga i dominantna upotreba drveta kao građevnog materijala na fortifikacijskim objektima. Vojni objekti unutar utvrde bili su također od drveta (Vitek, 2004: 107).

Razdoblje stagnacije

Razdoblje stagnacije trajalo je sve do prvog desetljeća 18. stoljeća i obilježilo ga je propadanje i uništenje i onoga što je bilo sagrađeno u prethodnom razdoblju. Taj je proces tekao nemilosrdno⁴ unatoč činjenici što je u Osijeku uspostavljeno vojno zapovjedništvo za čitavu Slavoniju. Čak ni visoka funkcija generala Guida von Starhemberga, koji je postao nadležan za radove na utvrdi, nije dovela do znatnijih pomaka glede daljnje izgradnje utvrde. Štoviše, Osijek nije više mogao dobiti čak ni stalnog vojnog inženjera (Vitek, 2004: 107 – 108), a inženjer Beaulaincourt koji je ostao u Osijeku 24. studenoga 1695. piše Ludwigu Badenskom da od 1. svibnja 1694. „nije primio ni novčića plaće, niti mu je poznato kada i od koga će je dobiti” (Mažuran, 1996a: 10). Dvije godine kasnije, nakon pobjedonosne bitke kod Sente, princ Eugen Savojski stigao je u Osijek, odakle je 8. listopada 1697. javio caru da kreće u Bosnu, napominjući kako je stanje osječke utvrde vrlo loše (Mažuran, 2000: 49).

Zanimljiv je i podatak kako je pukovnik Marsigli 1693. javio kako se utvrde u Osijeku i Petrovaradinu ne mogu pretvoriti u moderne bez 300.000 forinti, dok su sredstva stizala sve sporije i u sve manjim količinama. Čak i novac koji je bio predviđen za neke manje radove u Osijeku prebačen je i potrošen za radove na izgradnju Petrovaradina, koji je tada imao veće strateško značenje zbog blizine granice s Osmanskim Carstvom. U Osijeku su se sva raspoloživa radna snaga i novac do kraja 17. stoljeća uglavnom trošili na radove oko održavanja mosta (Ilijanić, Mirković, 1979: 98).

Početak 18. stoljeća nije označio prekretnicu u obnovi utvrde u Osijeku. Financijske i ratne okolnosti

prvog desetljeća bile su izrazito nepovoljne⁵ što je uzrokovalo daljnje urušavanje osječke utvrde. General Starhemberg navodi kao velike probleme stanje vojarni, dravskog nasipa prema Dardi i nedostatak kvalitetne barutane te traži iznos od 20 000 forinti. Međutim, dobiva samo 2000 za obnovu mosta s nasipom (Ilijanić, Mirković, 1979: 98). Unatoč tome, u idućih desetak godina obavljani su određeni radovi: izgradnja oružane, obnova vojarni te mostova preko Drave. Osijeku je 1708. još uvijek nedostajao inženjer, ali unatoč tome Dvorsko ratno vijeće i Dvorska komora donose odluku o nastavku radova na izgradnji utvrde. U svrhu toga uvode obavezu besplatnog rada na utvrdi za obližnje stanovništvo, dok je udaljenije stanovništvo moralo plaćati dodatni porez za tu svrhu (Vitek, 2004: 110). U tom je duhu tadašnji zapovjednik Osijeka, general Creutz, 1709. krenuo s radovima držeći se prijašnjeg Kayserfeldova plana. Premda je bio uspješan u nabavci određenih novčanih sredstava (9000 forinti), njegova smrt te godine zaustavila je radove (Mažuran, 2000: 69).

Izgradnja moderne barokne utvrde

Najvažnije je razdoblje u izgradnji osječke utvrde drugo desetljeće 18. stoljeća i dolazak generala Johanna Stephena baruna von Beckersa na mjesto zapovjednika Osijeka 1710. (Mažuran, 1996b: 28). Pod njegovim zapovjedništvom glavni dio posla na izgradnji osječke utvrde bit će i dovršen te se upravo general Beckers najčešće navodi kao graditelj Tvrde.

Glavno obilježje tog razdoblja prelazak je na kruti građevni materijal - kamen i opeku (Vitek, 2005: 163). Osim građevinskog materijala, bitna činjenica koja je utjecala na izgradnju u tom razdoblju je promijenjen tok Drave, koji je doveo do stvaranja močvarnog pojasa uz sjeverozapadni rub utvrde, o čemu svjedoče alarmantni izvještaji o problemima izazvanim rijekom u prvom desetljeću 18. stoljeća. To se odrazilo i na položaj same utvrde (Vitek, 2004: 112).

Unatoč negativnim okolnostima pomanjkanja novca i općem otporu prema nametnutoj tlaci radovi se vrlo brzo pokreću te je već te godine u Osijek dopremljeno više od 2 200 hrastovih greda, 2 460 debljih dasaka, 213 debla za izradu splavi, veća količina hrastove šindre, kolaca i dasaka za skele, 27 000 palisada, 3 620 snopova pruća, 275 kola i 333 kolica za odvoz zemlje iz rovova, a u ciglani je

4 Godine 1695. počeli su pristizati Dvorskom ratnom vijeću izvještaji o propadanju izgrađenih utvrđenja, a već iduće godina da je utvrda ruševna te da se iste godine dio i urušio. (Mažuran, 2000: 49)

5 Rat za španjolsku baštinu, Rakocijev ustanak i upadi Kuruca u Hrvatsku te još uvijek prisutna neposredna opasnost od Osmanlija.

Plan grada i tvrđave Osijek u krunske utvrde na lijevoj obali Drave iz 1762.

ispečeno 343000 opeka. Uz to dovezene su velike količine pijeska i ogrjeva za rad ciglane koje je okolno seosko stanovništvo crpilo iz obližnjih šuma za ispunjavanje nametnutih obaveza (Mažuran, 2000: 70). Prvi učinjeni radovi odnosili su se na sanaciju postojećeg stanja utvrde: uređenje puta oko utvrde, same utvrde, ravelina na južnoj strani, radovi na kanalu koji je odvodio vodu iz utvrde, na dvije barutane i skladištu namirnica. Značajni radovi izvršeni su na vratima utvrde tako da su nova vrata bila zidana i opremljena pomičnim mostom i dvojnim vratima. Također, zidana su i Vodena vrata (u opeci), dok su na ulazu u istočni tvrđavski rog vrata zatvorena. Uređena su stražarska mjesta i komunikacijski most na sjevernoj strani te su za topove podignuti zakloni. Osim toga, zbog prevencije od požara na glavnom je tvrđavskom trgu iskopan i obzidan zdenac (Vitek, 2004: 111 – 112).

Iduće se godine nastavljaju radovi na popravku utvrde te u Osijek stižu inženjeri Caspar Dörk i La Croix te potreban novac (Ilijanić, Mirković, 1979: 99). U okviru raspoloživih sredstava Beckers je izvodio radove za koje je ispečeno 790 000 opeka. Inženjer Dörk izradio je plan gradnje i radio je na temeljima bastiona, ali je u prosincu te godine umro (Mažuran, 2000: 71).

Uz Dörkov plan utvrde 1712. godine nastaju još tri plana koja je izradio inženjer La Croix. Ti planovi nastali su na temelju modernih fortifikacijskih saznanja i dostignuća. Jedan njegov plan je 1. kolovoza usvojilo i Dvorsko ratno vijeće (Mažuran, 2000: 71). Ovime konačno započinje izgradnja Tvrđe kakvu danas poznajemo. Plan utvrde gotovo je u potpunosti ostvaren idućih godina, izuzev posljednjeg rubnog pojasa - reduta i traversa (Gačina, Ivanković, 1996: 20 – 21). U to vrijeme u Osijek je stigao

i nadinženjer Maximilian Eugen grof Gosseau de Henf, a 1713. za inženjera je postavljen i Johann Friedrich Heiss, dok je La Croix koji još uvijek boravi u Osijeku također bio aktivan u gradnji. Tako su 1713. započeli konkretni radovi na modernoj utvrdi, a krenulo se od gradnje nove barutane, popravljena je oružana i jedna od vojarni, a dobro se napredovalo i u gradnji vodotornja. Stari zidovi bili su otvoreni na pet mjesta, što je neposredno ugrožavalo utvrdu i ubrzavalo radove. Dvorsko ratno vijeće donosi odluku da sve novograđene kuće u Tvrđi moraju biti zidane, a ne drvene, što je značajno podiglo kvalitetu utvrde i smanjilo opasnost od požara (Mažuran, 2000: 71 – 72).

Najintenzivnijim radovima obilježena je 1714. godina.⁶ Podignuto je 2 061 kubični hvat zida visokog 6 stopa, za koji je potrošeno 3 355 308 opeka. Uz to, radovi su se obavljali i na tri bastiona, vojarni na gradskom trgu, barutani, skladištu za topove, ravelinu između Leopoldova i Josipova bastiona te časničkim stanovima (Vitek, 2004: 114 – 115). Međutim, brzo izbija sukob između nadinženjera Gosseaua i inženjera Heissea na što Dvorsko ratno vijeće reagira odlukom da Gosseau napusti Osijek i radove u potpunosti preuzme Heiss. Novi glavni inženjer pokazao se izrazito uspješan te je izrađivao izvedbene planove pojedinih utvrđenja i vojnih zgrada u sklopu gradskog tkiva, davajući na taj način vrlo značajan i prepoznatljiv doprinos u njegovu oblikovanju (Mažuran, 2000: 73).

Do kraja sljedeće godine izgrađeni su na istočnoj strani utvrde bastioni sv. Inocencija i sv. Karla, na južnoj strani sv. Leopolda, a na zapadnoj strani bastioni sv. Josipa i sv. Terezije. Dovršena su Vodena i Nova vrata te zgrada Glavne straže, oružana, barutana i vojarnje (Mažuran, 1996b: 28 – 29). Beckers je još namjeravao izgraditi i dvije bolnice, jednu drvenu u tvrđavskom rogu, a lazaret izvan utvrde (ispred Terezijina bastiona), ali su mu vojne vlasti u Beču odobrile izgradnju drvene bolnice u tvrđavskom rogu i umjesto lazareta zidanu bolničku zgradu na glavnom trgu (Ilijanić, Mirković, 1979: 102), koja je već te 1715. godina većim dijelom i završena. Izgrađen je tada još i vanjski zid između Leopoldova i Josipova bastiona, kao i velika ciglana istočno izvan utvrde. Doprinos visokom intenzitetu radova dalo je Dvorsko ratno vijeće koje je neprestano poticalo radove na utvrdu bez obzira na stalno prisutne probleme u

6 Godine 1714. i 1715. bile su godine mira, nakon prestanka Rakocijeva ustanka 1713. i Rata za španjolsku baštinu 1714., a prije izbivanja novog rata s Osmanlijskim Carstvom 1716. Ukupno gledano, ovo su bili izrazito rijetki trenutci mira u vremenu gradnje osječke utvrde, a riječima Roberta Rilla „restaurirati i modernizirati moguće je na razuman način samo u vremenu mira”. (Rill, 2005: 37)

njihovu financiranju (Vitek, 2004: 116).

Radovi su nastavljeni i 1716.⁷ Tako je dovršena bolnica, stražarnice, sustav navodnjavanja grabišta, časnički stanovi i vojarne, zgrada Generalata kao i pontonski most. Osim navedenih radova u unutrašnjosti utvrde, provedeni su radovi i na fortifikacijama, koji su bili od visokog prioriteta zbog potrebe zatvaranja utvrde (Vitek, 2004: 116). Izgrađena su i Valpovačka vrata s odgovarajućim mostom, kao i most kod Novih vrata. Na svim bastionima, revelinama i spojnim zidovima započeto je stavljanje zaštitnog sloja zemlje (Mažuran, 2000: 80). Zbog nedostatka financija radovi su 1717. nastavljeni smanjenim obujmom. Izgrađen je kavalir na Terezijinom bastionu, nacrt za lijevaonicu željeza za pretapanje starog oružja te je započela gradnja velikog zida. General Beckers preuzeo je u to vrijeme zapovjedništvo nad čitavom Slavonijom te je zbog ratnih prilika često izbivao iz Osijeka. Unatoč tome, radovi su se nastavljali. Te je godine utvrdu posjetio i princ Eugen Savojski koji ju je ovoga puta pregledao i dao nekoliko prijedloga za njezino unaprjeđivanje. Savojski je utvrdio da reduta postavljena u močvari sjeverozapadno od utvrde ne odgovara svojoj namjeni, a umjesto nje predložio je podizanje krunske utvrde (Ilijanić, Mirković, 1979: 103).

U skladu sa sugestijama Savojskog radovi su započeli već u travnju 1718. (Vitek, 2004: 117) Te godine obavljeno je mnogo radova o čemu postoje jedino neposredni podaci, a temelje se prvenstveno na tome kako su stanovnici okolnih krajeva podnijeli veliku tlaku. Tvrdavski zidovi i većina vojnih zgrada bili su 1719. završeni. Na spomen završetka radova postavljena je iznad Vodenih vrata spomen-ploča napisana na latinskom jeziku s natpisom istog sadržaja i na njemačkom jeziku (Mažuran, 1996b: 29).

Obilježje posljednje faze izgradnje

Dovršetak bedema predstavlja kraj najvažnije faze u izgradnji osječke utvrde, na desnoj obali Drave, a koja je trajala od 1710. (ili od 1712.)⁸ do 1719. Tada je gotovo u potpunosti oblikovana fortifikacija, kao i većina vojnih objekata u njoj. Glavno obilježje bilo je korištenje krutog građevinskog materijala. Ta posljednja faza nije donijela

7 Te godine započinje novi rat s Osmanlijskim Carstvom, što je rezultiralo otežanim nastavkom financiranja gradnje.

8 Ovisno uzmemo li za početak postavljanje generala Beckersa 1710., koji je bio glavni zaslužan za njezinu izgradnju ili usvajanje plana gradnje 1712. Natpis spomen-ploče svjedoči kako je gradnja trajala od 1712. do 1719., tj. otkako je general Beckers položio kamen temeljac do kada je završio bedeme.

Plan gradnje za Osijek iz 1688.

osobitih promjena na prostornom ni konceptijskom planu u odnosu na razdoblje druge, Kayserfeldove, faze radova. Unatoč tome, količina radova te način izvedbe i materijal gradnje označili su kraj drugog desetljeća 18. stoljeća kao vrijeme završetka gradnje osječke utvrde na desnoj obali Drave (Vitek, 2004: 117 - 118).

Izgradnja krunske utvrda na lijevoj obali Drave

Bitna sastavnica utvrde svakako je bila i krunska utvrda na lijevoj obali Drave, koja je sagrađena prema naputcima Eugena Savojskog, kao svojevrsni mostobran i zaštita utvrde sa sjevera. Vođenje poslova na izgradnji krunske utvrde i samo zapovjedništvo u Osijeku preuzeo je general Maximilian Petrasch, zet tada već pokojnog generala Beckersa, dok je odgovorni inženjer bio Heiss (Mažuran, 2000: 88 - 89). Kamen temeljac utvrde na lijevoj obali Drave postavljen je 26. kolovoza 1721. o čemu svjedoči uklesani natpis na utvrdi (Brlić, 1943: 7), a govori o tome kako utvrda već dobiva svoj početni oblik. Naime,

gradnja krunske utvrde započela je već 1719., vjerojatno nadovezujući se na započete radove na lijevoj obali Drave 1718., a završena je za dvije godine. Organizirana je u tri obrambena pojasa s tri bastiona, dva ravelina i prostorima koji ih povezuju (Kusik, 1978/9: 109 – 111).

Građevinski zahvati u Tvrđi provedeni do kraja stoljeća

Iako je utvrda do 1721. većim dijelom bila završena, u idućim je desetljećima provedeno više građevinskih zahvata i to pretežito na vojnim i ostalim objektima unutar zidina utvrde. Tim je radovima osječka Tvrđa poprimila više-manje konačni oblik koji je djelomice prepoznatljiv i danas.

Do 1721. završena je gradnja ravelina, dva bočna zida i središnjeg zida u tvrđavskom rogu te je sagrađen kontra grad na Josipovu i Inocencijevu bastionu i glasija između roga i Leopoldova bastiona. Istočno od Vodenih vrata podignuta je još jedna oružana, a popločana je i tvrđavska Glavna ulica (Hauptgasse, današnja Kuhačeva ulica) (Mažuran, 1974: 20). Potom su u narednim godinama izvedeni uglavnom pojedinačni radovi na vojnim objektima za koje je uglavnom bio zaslužan inženjer Heisse. Tako se od 1726. na sjevernoj strani Glavnoga trga (današnji trg Sv. Trojstva) nalazila velika i reprezentativna jednokatna zgrada vrhovnog vojnog zapovjedništva (Generalhaus, Generalat) izgrađena u obliku renesansne palače s baroknim portalom uz čije se istočno krilo, te godine izgrađena, smjestila topnička vojarna (Mažuran, 1996b: 30). Od 1727. do 1729. inženjer Heisse nadgledao je je provedbu brojnih radova pa tako, među ostalim, i postavljanje temelja za još tri bastiona, povećanje postojećih i podizanjem pregradnih zidina, gradnju puškarnica, brana / nasipa na obali Drave itd. (Mažuran, 2000: 92 – 93).

Krajem 1728. planirana je na zapadnom dijelu Glavnoga trga gradnja nove zgrade Glavne straže sa stanom zapovjednika na prvom katu, što je i učinjeno sljedeće godine. Postojeća stara zgrada iz 1715. je srušena, a nalazila se na (današnjem) središnjem dijelu Glavnoga trga. Na njezinom mjestu je udovica generala Petrascha (koji je preminuo u epidemiji kuge u njemačkom gradu Fürstenau 24. srpnja 1724.) dala postaviti zavjetni stup protiv kuge. Stup je jedan od najprepoznatljivijih baroknih građevina u Osijeku i svakako simbol glavnog trga Tvrđe. Tim radovima Glavni trg dobiva svoj konačni izgled (Mažuran, 2000: 93), a sve ulice koje i danas postoje već su tada bile izgrađene (Mažuran, 1996b: 30). U tom razdoblju

od 1726. do 1730. na mjestu stare bolničke zgrade izgrađena je bolnica s dva krila (zapadno i sjeverno), koje je sve do početka 90-ih godina 20. stoljeća služilo toj namjeni (Firingier, Utvić, 1970: 5). (Danas se u toj zgradi u Kuhačevoj ulici nalazi Tehnološko-prehrambeni fakultet.)

Do kraja 1732. unutar utvrde sagrađeno je još nekoliko vojnih i javnih zgrada: velika oružana, vojni komesarijat, skladište za brašno, zgrada vojnog suda, tridesetnica, solarski ured, vojna pekara, stan za časnike, pošta i vojna kovačnica (Mažuran, 1964: 22 – 23). U kontekstu gradnji nekih od ovih građevina (vojarne, vojne pekare i skladišta), kao i novog Eugenovog bastiona formira se prostor današnjeg Trga Vatroslava Lisinskoga, koji se nalazi iza zgrade generalata. Tu je bila i zgrada skladišta koje je izgorjelo 1751. u velikom požaru i budući da nije ponovno izgrađeno, njegovu funkciju preuzela je izgrađena opskrbenička vojarna (Lončar-Viković, Jurković, Strober, 2013: 50).

Do 1760. sagrađen je na uglu Eugenijeva bastiona vodotoranj (Mažuran, 2000: 99), a 1751. vojne vlasti dodale su još dvije vodene pumpe uz dravsku obalu i time je sagrađen vodovod. Cijevi vodovoda nalazile su se pokraj opskrbeničke vojarne i zapadnog dijela zgrade generalata sve do Glavnog trga, gdje su postavljena dva javna zdenca od crvenog kamena u baroknom stilu koja su služila za napajanje konja (Živaković – Kerže, 2008: 148). Godine 1764. građena je barutana u Elizabetinom bastionu te velika vojarna zapadno od Leopoldova bastiona, kao i dvije vojarne i vojne kantine u krunskoj utvrđi na lijevoj obali Drave. Godine 1765. proveden je najveći građevinski zahvat u odnosu na protekle godine, izgrađen je drugi kat zgrade Generalata. Tom nadogradnjom zgrada postaje najviša i najreprezentativnija građevina Tvrđe, što je i bilo primjereno njezinom vojnom značaju i skladu tvrđavskog glavnog trga (Mažuran, 2000: 101).

Car Josip II. je pet puta dolazio u Osijek.⁹ Razlog njegova četvrtog pohoda bila je izgradnja tvrde ceste preko baranjskih močvara, koja je započela 1773., a trajala je sve do 30. rujna 1777. U vremenu njegovih pohoda u Tvrđi su provedeni manji građevinski zahvati. Tako je npr. 1779. ispred ulaza u Josipov bastion sagrađena kuća zapovjednika brigade i zapovjedništvo tvrđavske posade. U carevu čast probijena su 1783. i četvrta vrata na utvrđi, na sjevernoj strani tvrđavskog roga, nazvana Carska vrata. Prilikom te izgradnje srušena su u tvrđavskom rogu skladišta, nekadašnja bolnička zgrada i kapelica carice Eleonore. Kroz ta vrata moglo se smjerom prema sjeveru izaći na cestu za mađarsko mjesto Bilje, a put prema istoku

⁹ Josip II. boravio je u Osijeku 1768., 1770., 1774., 1777. i 1784. (Mažuran, 2000: 102 – 104)

vodio je u osječki Donji grad. Na carev poticaj, prilikom njegova posljednjeg posjeta, sagrađena je 1784. zgrada novog vojnog zatvora (Mažuran, 2000: 102 – 104).

Ti provedeni veći građevinski radovi uglavnom su bili posljednji prvenstveno zato što je 25. srpnja 1783. glavno zapovjedništvo za Slavoniju i Srijem premješteno iz Osijeka u Petrovaradin (Mažuran, 2000: 106). Međutim, bitno je još naglasiti da je 1779. unutar tvrđavskih zidina izgrađena kanalizacija, prva i jedina u Osijeku. Činio ju je 1 metar i 40 cm visok erarski kanalizacijski kanal izgrađen od opeke ispunjen cementnom žbukom s rešetkama. Na glavni kanal bili su usmjereni pokrajnji kanali iz svih tvrđavskih ulica. Iz opskrbičke vojarne kanal se ulijevao u Dravu (Živaković – Kerže, 2008: 149).

Izgled Tvrđe

Izgradnjom posljednjeg bastiona 1757. i probijanjem četvrtih tvrđavskih vrata 1783. Tvrđa je dobila svoj izgled.¹⁰ Sastojala se od dva dijela. Prvi dio se nalazio na desnoj obali Drave i činila ga glavna utvrda, a drugi dio – krunska utvrda – na lijevoj obali služila je kao svojevrsni mostobran. Oba dijela su tada predstavljala kompaktnu cjelinu čineći tako tipičan primjer nizinske utvrde na rijeci. Geografski položaj, veličina i struktura Tvrđe određeni su osmanlijskim nasljeđem te činjenicom kako je to bio jedini mogući prijelaz preko rijeke Drave. Na istočnoj strani glavne utvrde na desnoj obali Drave nalazio se tvrđavski rog s dva polubastiona, koji je dopirao vrlo blizu mosta. Bio je to jedini tvrđavski rog, a ostatak fortifikacije izvan središnjih bedema činila su još četiri revelina, 11 kontragarda i četiri redute (Vitek, 2004: 120) te sustav opkopa i glasija. Središnje bedeme pojačavalo je 8 bastiona s odgovarajućim kazamatama i kavalirima. Na istočnoj strani utvrde nalazili su se bastioni sv. Inocencija i sv. Karla, na južnoj sv. Leopolda, na istočnoj sv. Josipa i sv. Terezije (Mažuran, 1996b: 56), a na obali Drave sv. Elizabete i dva sv. Eugena (Mažuran, 1974: 32). Unutrašnjost utvrde bila je podijeljena na blokove. Blokovi sa zgradama vojnog karaktera izgrađeni su uz sakralne blokove samostana ili su sačinjavali ovojnicu oko zidova utvrde. Od vojnih zgrada i objekata u utvrdi se nalazilo 7 vojarni, od čega tri u tvrđavskom rogu (Vitek, 2004: 120) (Grosse und Kleine Burg-Kaserne, Reiter-Kaserne, Neuthor-Kaserne, Juden-

Kaserne i Proviant Kaserne, te Fortifications-Kaserne, Grosse Hornwerk-Kaserne i Neue Hornwerk-Kaserne u tvrđavskom rogu), zatim dvije oružane, veliko opskrbeno skladište, upravne zgrade generalata, straže, garizona i komeserijata, vojnog suda, vojna bolnica, stanovi za časnike (Mažuran, 1974: 32) i brojni drugi manji objekti (Vitek, 2004: 121). Unutar utvrde postavljena je javna rasvjeta, javni vodovod i kanalizacija, a ulice i ceste bile su popločene. Središte Tvrđe činio je veliki glavni trg kvadratnog oblika (Sršan, 1987: XI). Odmah nakon izgradnje nazivao se Vinski trg jer se na njemu prodavalo vino, uskoro je počeo služiti isključivo za vojne svrhe. Tako se krajem 18. stoljeća naziva Paradni trg jer se na njemu postrojavala vojska ispred zgrade Generalata (Sršan, 1995: 6 – 7).

Krunska utvrda na lijevoj obali Drave predstavljala je građevinu s najstrožom vojno-obrambenom funkcijom. Služila je kao mostobran, a organizirana je u tri obrambena pojasa: 1) unutarnji pojas činio je glavni bedem s tri bastiona, dvije kurtine i dva reveline; 2) vanjski pojas bile su glasije sa skrivenim putom i zborištem; 3) dok je srednji pojas bio ispunjen rovovima s vodom ispred glavnog bedema i revelina. Unutarnji pojas glavnog bedema izgrađen je u obliku krune s kazamatama, srednjeg isturenog bastiona i dva krajnja završna šuplja bastiona. Srednji bastion bio je peterkutno utvrđenje ispunjeno nasipom zemlje. U krunskoj utvrdi nalazila se i barutana (Kusik, 1978/9: 110 – 111).

Prostori između Tvrđe i samostalne općine Gornji grad na zapadu i samostalne općine Donji grad na istoku te Novoga grada na jugu bili su neizgrađeni zbog vojnih standarda topometne linije. Uokolo utvrde nalazila se mreža putova koji su povezivali pojedine dijelove grada s Tvrdom (Gaćina, Ivanković, 1996: 28).

Zaključak

U prvim godinama nakon oslobođenja od Turaka Osmanlija donesena je odluka da se u Osijeku ne gradi nova utvrda nego obnovi stara što je uvjetovalo njen položaj, veličinu i strukturu. Sama gradnja tekla je tijekom 18. stoljeća kroz nekoliko faza i to od popravaka već postojećih utvrđenja do izgradnje potpuno nove vojne utvrde. Najznačajnije razdoblje u izgradnji Tvrđe bilo je drugo desetljeće kada pod zapovjedništvom generala Beckersa nastaje barokna utvrda po tadašnjim vaubanskim principima građena od čvrstog materijala s 8 bastiona, jednim tvrđavskim rogom i jednom krunskom utvrdom na lijevoj obali Drave uz popratni sustav fortifikacija (opkopi, revelini, kontragardi, glasije...). Gradnja takve utvrde

¹⁰ Između ova dva događaja rađena su još samo sitnija dograđivanja na gradskom tkivu, tako da ću iznijeti opis utvrde iz sredine šezdesetih godina 18. stoljeća. Unatoč tome, termin „konačan” ipak treba uzeti s određenom rezervom zbog kontinuiranih radnji koje su obavljane na utvrdi.

zahtijevala je mnogo novca, građevinskog materijala i radne snage. Nakon što je bila završena jedna od vodećih u tadašnjoj Habsburškoj Monarhiji; imala je stalnu vojnu posadu i u njoj se nalazio do 1783. generalat za Slavonsku i Srijemsku vojnu granicu. Njezina specifičnost bila je činjenica da se u njoj također nalazi i grad, koji je upravno bio u potpunosti odvojen od utvrde. Postojanje grada odredilo je brojne elemente na unutarnjoj strukturi izgradnje vojnih objekata.

Literatura

1. Brlić, Ante Eugen (ur.), *Zbirka poviestnih nadpisa grada Osieka*, Osijek, 1943.
2. Duffy, Christopher, *The Fortress in the Age of Vauban and Friedrich the Great 1660 – 1789, Siege Warfare (II)*, Routledge & Kegan Paul, London, 1985.
3. Firinger, Kamilo, Vladimir, Utvić, *Povijest bolničkih ustanova u Osijeku, od 1739. – 1930.*, , osijek, 1970.
4. Gaćina, Sonja, Ivanković, Grgur Marko, *Planovi i vedute Osijeka*, Osijek, 1996.
5. Griffith, Paddy, Dennis, Peter, *The Vauban Fortifications of France*, Osprey Publication, 2006.
6. Ilijanić, Mira, Mirković, Marija, „Prilog dokumentaciji o građevnoj povijesti osječke Tvrđe na prijelazu sedamnaestog u osamnaesto stoljeće”, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske (4/1978. – 5/1979.)*, Zagreb, 1979.
7. Kusik, Vlastimir, „Spomenička i funkcionalna obnova Krunske utvrde osječke Tvrđe”, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske (4/1978. – 5/1979.)*, Zagreb, 1979.
8. Lentić-Kugli, Ivy, „Dva plana osječke Tvrđe s kraja 17. stoljeća”, *Osječki zbornik (16)*, Osijek, 1977.
9. Lončar-Viković, Sanja, Jurković, Željka, Strober, Dina, „Trg Vatroslava Lisinskog u osječkoj Tvrđi – povijesni i prostorni razvoj”, *Elektronički časopis Građevinskog fakultea u Osijeku (6)*., Osijek, 2013.
10. Mažuran, Ive, „Na pragu novog doba”, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek, 1996.(a)
11. Mažuran, Ive, „Osijek u 18. stoljeći”, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek, 1996.(b)
12. Mažuran, Ive, *Grad i tvrđava Osijek*, Osijek, 2000.
13. Mažuran, Ive, *Urbanistički razvoj i spomenički značaj osječke Tvrđe*, Osijek, 1974.
14. Rill, Robert, „Das Festungswesen im Habsburgerreich des 18. Jahrhunderts im Überblick”, *Festung und Innovation (Hrgs. Harald Heppner, Wolfgang Schmale)*, *Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts (20)*, Bochum, 2005.
15. Sršan, Stjepan (ur.), *Zemljišna knjiga grada Osijeka (Tvrđa) 1687. – 1821.*, Osijek, 1995
16. Sršan, Stjepan (ur.), *Zapisnik općine Osijek – Tvrđa od 1745. do 1770. godine*, Osijek 1987.
17. Vitek, Darko, „U pozadini izgradnje osječke tvrđe”, *Povijesni prilozi (28)*, Zagreb, 2005.
18. Vitek, Darko, *Osijek u XVIII. stoljeću – Od zasebnih gradskih jedinica do jedinstvenog grada*, Zagreb, 2004.
19. Živaković-Kerže, Zlata, „Prvi javni vodovod u Osijeku”, *Scrinea Sclavonica (8)*, Slavonski Brod, 2008.

Summary

Pavao Nujić, The Construction of Osijek Fortress - Tvrđa

Osijek was liberated from the Ottoman rule, which lasted 161 years, in 1687 during a war that followed a failed siege of Vienna. The Habsburgs immediately realized the importance of the city on the bank of river Drava as a military center and a fortification strongpoint so, not long after the liberation, they started restoring the already existent Osijek fortress at the same location where the former Turkish city and fortress stood. In the century to come a new fortress on the foundation of the old one was built - Tvrđa. The initial years of the Habsburg reign over Osijek were marked mainly with the rebuilding of the fortress with wood, which was abundant in those regions. In the 1820s the building of an entirely new fortress with stone and brick began and so, in the decades to follow, Tvrđa had been created, though tightly surrounded by its walls until the fall of Austro-Hungarian Monarchy when her laws no longer applied.